

- ⁴⁸ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 117, спр. 254–Е, арк. 80.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 60.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 46.
- ⁵¹ Там само. – Арк. 11.
- ⁵² Голубець О. Любовно-шлюбна семантика гаївок давньої верстви // Народознавчі зошити. – Л., 2001. – № 2. – С. 305.
- ⁵³ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 117, спр. 254–Е, арк. 43; 7, 68, 72.
- ⁵⁴ Там само. – Арк. 48.
- ⁵⁵ Kolberg O. Dzieła wszystkie. – Wrocław ; Poznań, 1976. – Т. 56 : Ruś Czerwona. – Cz. 1. – S. 173; Килимник С. Український рік... – Кн. I (Т. 2). – С. 168.
- ⁵⁶ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 117, спр. 254–Е, арк. 34–35.
- ⁵⁷ Голубець О. Любовно-шлюбна семантика... – С. 312.
- ⁵⁸ Там само. – С. 313.
- ⁵⁹ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 117, спр. 254–Е, арк. 48; 80.
- ⁶⁰ Там само. – Арк. 80.
- ⁶¹ Там само. – Арк. 70.
- ⁶² Голубець О. Любовно-шлюбна семантика... – С. 310.
- ⁶³ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 117, спр. 254–Е, арк. 49; 25.
- ⁶⁴ Голубець О. М. Гаївки в системі... – С. 11.
- ⁶⁵ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 117, спр. 254–Е, арк. 11.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 49.
- ⁶⁷ Смоляк О. С. Весняна обрядовість... – С. 151.
- ⁶⁸ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 117, спр. 254–Е, арк. 64.
- ⁶⁹ Там само. – Арк. 22.
- ⁷⁰ Календарно-обрядові пісні / упоряд., передм., приміт. О. Ю. Чебанюк. – К., 1987. – С. 9.
- ⁷¹ Там само. – С. 10.

ТРАДИЦІЙНІ ВЕСІЛЬНІ ПРИКМЕТИ І ЗАБОРОНИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Світлана Маховська
УДК 392.5(477.52/.62)“19”

У статті на основі польових матеріалів систематизовано прикмети й заборони, які були характерні для весільного обряду Слобожанщини в першій половині ХХ ст.; з'ясовано їх обрядовий зміст і зв'язок з релігійними віруваннями.

Ключові слова: весілля, «свадьба», прикмети, «примхи», заборони, Слобожанщина, весільний час, весільний простір, весільні атрибути, весільні чини.

There is an attempt to systematize the Slobozhanshchyna wedding ceremony signs and prohibitions of the first half of the XXth century, based on the field materials, and to find out their ceremonial constituent, as well as their connection with religious beliefs.

Keywords: wedding, signs, whims, «prohibitions», bridegroom, bride, Slobozhanshchyna, wedding time, wedding space, wedding attributes, wedding ranks.

Традиційний весільний обряд протягом століть супроводжувався низкою прикмет і заборон, дотримання яких уважалося обов'язковим заради щастя і благополуччя новоствореної родини. У системі народних вірувань поняття «прикмета» визначається як «основа передбачення чого-небудь; за народним повір'ям — те, що є передвістям чого-небудь»¹. Термін «заборона» («табу») тлумачиться як «система правил, які регламентують побутову та обрядову поведінку, а також господарську діяльність

індивідуума і колективу»². Наведені означення дозволяють сформулювати предмет нашого дослідження як сукупність передвісників вдалого/невдалого шлюбу, що виникають під час весілля, а також систему застережень від можливих негативних зовнішніх чи внутрішніх впливів на сімейне життя подружжя. На наш погляд, чітку межу між прикметами і заборонами проводити недоцільно, оскільки у процесі трансформацій народних вірувань перевірені практикою прикмети, що віщували нещасливе

майбутнє молодим, поступово могли набувати статусу заборон. Живучість будь-яких релігійних вірувань, зокрема тих, які ми досліджуємо, С. Токарев пояснював постійним збагаченням давніх повір'їв новими, що виникали внаслідок змін умов людського життя³.

Прикмети і заборони тісно пов'язані з виконанням обрядових дій і мають своє типове вербальне вираження, де друга частина тексту, як правило, є народною аргументацією конкретного попередження чи побажання. Так, прикмети («примхи» [ПМА-5, ПМА-29, ПМА-45]) будуються за формульною схемою на кшталт «якщо.., то», «хто.., той» («Якщо дождь ідєт (у день весілля), то буде багата жизнь» [ПМА-24, ПМА-44], «Хто перший стане на рушник, той буде глава в доме» [ПМА-34, ПМА-44]), а заборони — стереотипними «не можна...», «нельзя...» («Не можна молодим обходити весільний стіл, бо хтось із них швидко помре» [ПМА-34], «Нельзя на свайбі нічого брать од молодої, шоб жили укупі» [ПМА-1]).

Прикмети і заборони, так чи інакше, вклучалися в описи українського весілля, що вказувало на їх органічність у структурі обрядовості. Згадки про них трапляються в таких основних етнографічних працях, як «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край» П. Чубинського⁴, «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии» за редакцією В. Іванова⁵, «Студії з української етнографії та антропології» Х. Вовка⁶, «Нариси народної весільної обрядовості на Україні» Н. Здоровеги⁷, «Весільні звичаї та обряди на Україні» В. Борисенко⁸ тощо. Торкнутися семантики обрядових вірувань, що нас цікавлять, дозволяє низка сучасних праць, зокрема А. Байбуріна⁹, В. Топорова¹⁰. Водночас унаслідок різноманітних причин весільні прикмети і заборони не були предметом спеціальної уваги дослідників. Вони, маючи лапідарну фольклорно-вербальну природу функціонування, мало змінювалися впродовж ХХ ст. Тому актуальною видається спроба систематизувати весільні прикмети і заборони, характерні для весільного обряду Слобожанщини першої поло-

вини ХХ ст., виокремити їх структурно-функціональні різновиди, з'ясувати обрядовий зміст та зв'язок з релігійними віруваннями.

Основу пропонованої праці складають польові матеріали, зібрані автором у селах Сумської, Луганської, Харківської та Донецької областей. Хронологічно вони охоплюють першу половину ХХ ст. і ґрунтуються на інформації, отриманій від жінок (чоловіків) середнього та похилого віку, які або самі виходили заміж (одружувалися) в означений час, або знають про особливості весілля зі слів матерів.

Аналіз зібраного матеріалу дозволяє виділити кілька різновидів весільних прикмет і заборон, кожен з яких пов'язаний з окремими зовнішніми або внутрішніми чинниками, що впливали, за народними уявленнями, на проведення традиційного весілля та майбутнє молодого подружжя. Зокрема, серед таких чинників виокремлюють: 1) погоду в день весілля; 2) час (календарний, добовий тощо); 3) простір (житловий, внутрішній та оточуючий, зовнішній); 4) весільні атрибути (коровай, рушник, вінок, кожух, обручки тощо); 5) весільних гостей та чини (свати («старости»), коровайниці, весільний поїзд тощо).

Прикмети щодо впливу погоди на шлюб молодих були численними, адже залишки міфологічного світогляду в українській традиції вказують на тісний зв'язок життя людини з природними явищами, а отже, і на залежність від них. Так, сонячна або морозна погода в день «свадьби» передвіщала подружжю щасливе майбутнє [ПМА-3, ПМА-9]. Дощ в одних селах віщував багатство [ПМА-24, ПМА-44], в інших — сльози молодій [ПМА-4, ПМА-9, ПМА-20, ПМА-24, ПМА-25, ПМА-26, ПМА-30]. А от сніг з дощем попереджав свекрів про ліниву невістку [ПМА-22]. Туман весільного ранку також трактувався неоднозначно. Він міг бути як провісником поганого життя для молодих [ПМА-5], так і зичити багатство новій сім'ї [ПМА-26]. Найімовірніше, прикмети цієї групи виникали внаслідок проведення певних аналогій: дощ — сльози — плаксива молода, дощ — врожай — багатство, сонце —

світле майбутнє — щасливе життя тощо. Якщо зазначені аналогії знаходили в подальшому підтвердження (молодиця була нещаслива чи сім'я збагачувалася), то вони набували статусу своєрідних законів — весільних прикмет.

Особливу увагу приділяли календарному часу проведення «свадьби». За народними повір'ями, вибір місяця одруження багато в чому визначав долю майбутньої сім'ї. Зокрема, уважалося, якщо святкувати весілля в січні — рано овдовієш, у травні — до поневірянь і хвилювань («Не виходь в маю місяці, будеш маятися цілу жизнь» [ПМА-5]), у червні — до щасливого, а в листопаді — до заможного подружнього життя [ПМА-22].

Не менш символічною часовою характеристикою проведення весілля була пора року. Осінь, за народними прикметами, уважалася найбільш вдалою порою року для вступу у шлюб. На Слобожанщині, як і скрізь в Україні, більшість весіль грали після Покрови, бо саме тоді завершувалися всі польові роботи: «Як жнива — дівка крива, як Покрова — дівка здорова» [ПМА-23]. На весільному торжестві також позначилися особливості сонячного календаря, зокрема система високосного року. Неможливість пояснити, чому кожен четвертий рік має зайвий день, призвела до появи низки забобонів. У народі казали: «У високосний год не можна заміж виходити чи женитися, бо погано буде» [ПМА-18]. Хоча, згідно з історією виникнення, високосний рік — це цілком людський винахід, необхідний для прорахунку точних астрономічних дат. Але на прикмети, пов'язані з його містичним впливом, молоді пари зважають і на початку ХХІ ст.

На подальше життя молодят на означеній території впливав і добовий час. Так, увійти до свого нового житла молода повинна була обов'язково до заходу сонця, щоб свекруха з добром прийняла невістку [ПМА-34]. Для того, щоб дружина була роботяща і рано вставала, ранком післявесільного дня молодих обов'язково треба було розбудити «кукуріканням», за яке відповідали молодіці з числа гостей [ПМА-23]. Тут теж простежуються

певні аналогії, адже крик півня сповіщає селян про схід сонця і початок нового робочого дня, тому, прокинувшись від «кукурікання», за народними «примхами», молода ніби набувала необхідних для працелюбної хазяйки якостей.

Для сімейного благополуччя мало значення усвідомлення елементів простору як своєрідних кордонів «свого» і «чужого». Найпоширенішою в цій групі вірувань була заборона переходити дорогу молодим за будь-якої ситуації. Зокрема, заборонялося переходити дорогу весільному поїзду [ПМА-2, ПМА-5, ПМА-7, ПМА-8, ПМА-10, ПМА-11, ПМА-14, ПМА-15, ПМА-16, ПМА-17, ПМА-19, ПМА-20, ПМА-22, ПМА-23, ПМА-26, ПМА-28, ПМА-29, ПМА-31, ПМА-34, ПМА-35, ПМА-38, ПМА-40, ПМА-41, ПМА-43, ПМА-44], не можна було переходити дорогу молодим, «як од вінця ідуть» [ПМА-45], а також «весільну доріжку», яку обов'язково стелили через двір для молодят, які поверталися в дім молодої після вінчання [ПМА-30]. Якщо в селі в один день грали дві «свадьби», то стежили, щоб одна іншій не перейшла дорогу, бо, за місцевою прикметою, це «забере щастя подружжя» [ПМА-23, ПМА-30]. А от сповнений архаїчних мотивів звичай перевозити молодих через вогонь, розведений на дорозі перед хатою свекрів, і досі подекуди осмислюється як необхідне очищення від «нечистої сили» [ПМА-32].

Релігійно-магічного значення набував житловий простір та його ритуально марковані частини, об'єкти (вікна, поріг, лава тощо). Наприклад, молодим заборонялося сидіти спиною до вікна, повертатися до нього лицем, «щоб не накласти біду» [ПМА-18]. У народі вірили, що за вікном «ходить нечиста сила». Відповідне повір'я пов'язане також, власне, зі способом обертання як таким. Так, щоб на сватанні не «отримати гарбуза», старостам не можна було дорогою до хати дівчини ні обертатися, ні навіть говорити, «щоб нечисть удачу не вкрала» [ПМА-29]. У такий самий спосіб пояснювали засторогу, згідно з якою молода в перший день весілля взагалі не повинна була повертатися лицем назад [ПМА-42]. Також не можна було молодим обертатися на-

зад під час церковного вінчання, щоб не лишити щастя позаду [ПМА-34].

По приїзді до оселі молодого примічали, хто з подружжя першим стане на хатній поріг, той у сім'ї буде «старшим» [ПМА-3]. На Харківщині забороняли садовити молодих на різні стільці. Через це для посаду їм обов'язково готували одну довгу лавку — «на спільне життя» [ПМА-30] (звичай зберігався на зазначеній території до кінця ХХ ст.). За деякими народними свідченнями, подружні пари, які не дотрималися цієї традиційної настанови, не прожили разом навіть одного року. Щодо власне хати, то, перш ніж переходити до застілля, молодим необхідно було провести в хаті наодинці декілька хвилин: уважали, що в такий спосіб молода сім'я ніби залучалася до нової оселі, встановлювала єдність із нею і забезпечувала своє мирне майбутнє в її стінах [ПМА-30].

Вирізнялися весільні заборони, пов'язані з простором персонажного плану. На слобожанській «свадьбі» не можна було: проходити між молодими в перший весільний день [ПМА-19, ПМА-22, ПМА-27, ПМА-30, ПМА-31, ПМА-34, ПМА-42], розривати їхні руки [ПМА-1, ПМА-20], розлучати пару після обряду вінчання [ПМА-16, ПМА-36], брати будь-що в молодої — «щоб укупі жили» [ПМА-1]. Коли наречена з друзками йшла запрошувати рідних і близьких на весілля, то заборонялося проходити між її подругами [ПМА-34]. Коли ж у селі на один день припадало кілька весіль, то під час зустрічі обидві молоді закривали обличчя, щоб не бачити одна одну, інакше, як уважали, у них буде невдалий шлюб [ПМА-14].

Про зв'язок релігійних вірувань з весільним обрядом свідчать такі народні прикмети і заборони: якщо молоді невінчані, то вони після смерті не будуть разом [ПМА-12], якщо в селі «стався покійник, то погано для свадьбы» [ПМА-23, ПМА-30], уважалося також, що не можна грати весілля в піст [ПМА-9]. Під час вінчання присутнім не можна ні виходити, ні заходити, щоб не порушити таємничості і цілісності магічного дійства, а отже, і єдності молодят [ПМА-30].

Найчисельніші весільні прикмети пов'язані з обрядовою атрибутикою, використання якої мало символічно-магічне значення. На думку М. Сумцова, оригінальність слов'янського весілля, зокрема українського, насамперед проявлялася завдяки використанню обрядового хліба¹¹. Саме тому згадки про нього у весільних прикметах не є випадковістю. Під час сватання на знак своєї згоди молода розрізала хлібину або навпіл, або на чотири частини. Існувало повір'я, згідно з яким дівчина повинна була перерізати хліб обов'язково одним натиском ножа, «...тому що як на половині остановишся, до половини доживеш і можеш розійтись або шось ізробиться» [ПМА-5].

Найважливіше місце в народних віруваннях, пов'язаних з обрядовим хлібом, посідав весільний коровай. Гарно спечений він уважався запорукою щастя молодої пари майже на всій досліджуваній території. Якщо ж коровай не вдався (був глевким, тріснув під час випікання або тісто в печі осіло) — це було прикметою, що життя подружжя могло не склестися [ПМА-5, ПМА-6, ПМА-9, ПМА-18, ПМА-20, ПМА-27, ПМА-29, ПМА-30, ПМА-31, ПМА-35, ПМА-40, ПМА-42]. Шматок короваю, принесений з весілля додому, був своєрідним магічним знаком добробуту для кожного «свадьбянина». Деякі навіть годували ним курей, «щоб гарно неслися» [ПМА-33].

У зазначеній групі вірувань виокремлювали прикмети з негативною семантикою. Якщо молоді загубили хліб, переданий сватам від батьків молодої, то говорили, що це «до розлучення» [ПМА-37]. Поганим передвістям уважалися такі обставини, як: випущена з рук молодих ікона, якою їх благословляли батьки [ПМА-36], коні, які несподівано розпряглися у весільному поїзді [ПМА-5, ПМА-16, ПМА-20, ПМА-29, ПМА-37, ПМА-40], весільні обручки, що впали на землю [ПМА-6]. Якщо у «мічику» світилки передчасно згасала свічка, то, за прикметою, один з подружжя міг невдовзі померти [ПМА-34, ПМА-41]. Кажали, що не буде щастя тій молодій, яка іде заміж у чужому вінку [ПМА-16]. Якщо ж наречена,

узута в босоніжки, то «все життя ходитиме боса», тобто не буде матеріально забезпеченою [ПМА-37]. Обов'язковим атрибутом молодої вважався носовичок, бо не можна було молодим триматися один одного голими руками — «щоб не були голі» [ПМА-1].

Весільний обряд супроводжували прикмети, пов'язані з обсіпанням молодих. У народі казали: «щоб міцна була сім'я» треба обсіпати наречених горіхами [ПМА-34], на довге життя — житом, на солодке — цукерками, на щастя — хмелем, а на багатство — грошима [ПМА-23, ПМА-30]. Матеріальний добробут нової родини посідав не останнє місце в системі народних цінностей. Недарма обов'язковим атрибутом українського весілля, у тому числі й слобожанського, був кожух, на який садили молодих, щоб вони жили багато [ПМА-18, ПМА-20, ПМА-21, ПМА-30, ПМА-31, ПМА-32]. Хоча можна припустити, що використання теплої підстилки на посаді переслідувало ще одну мету — захисну: оскільки «свадьби» найчастіше грали восени або зимою (що визначав календар сільськогосподарських робіт), сидіння молодих «від середи до середи» на холодній лаві могло негативно вплинути на їхню репродуктивну функцію.

Певну групу складають прикмети, які стосуються вимог до весільних гостей та чинів. Особливу категорію запрошених на свято становили розлучені, удови й удівці, яких не брали на сватання, бо, за народним словом, вони «несли одинокість» [ПМА-34], їх не запрошували і до весільного поїзду [ПМА-26, ПМА-31, ПМА-34, ПМА-36, ПМА-37]. На оглядини до молодого обов'язково мали йти заміжні [ПМА-30]. Весільний коровай осмислювався як символ подальшої долі молодят, тому до ритуалу його випікання не допускали вдів, розлучених і вагітних жінок. Коровайницями брали заможних, щасливих у сім'ї молодих, щоб у подружньому житті нової сім'ї теж панували благополуччя, злагода і любов [ПМА-4, ПМА-12, ПМА-34, ПМА-35, ПМА-36, ПМА-39, ПМА-40, ПМА-41,

ПМА-42]. Свашка-вдова не мала права покривати молоду [ПМА-12], а розлучена жінка взагалі не йшла у свашки [ПМА-31], вона також не мала права везти скриню молодої [ПМА-43]. Як казали в народі, розлучених і вагітних «вообще не бажано було на свадьбу приглашати» [ПМА-20, ПМА-29].

Важливу роль в обрядовій структурі весілля відігравала магія чисел. У багатьох досліджуваних селах свідчили, що сватати має йти непарна кількість старост, «щоб молода була до пари» [ПМА-19, ПМА-24, ПМА-25, ПМА-29, ПМА-30, ПМА-31, ПМА-37]. Трапляються також повідомлення про число 7, яке називали «сімейним числом». Саме семеро старостів йшло на сватання в с. Стара Краснянка Кременського району Луганської області [ПМА-13]. Подекуди непарну кількість «поїжджан» садовили у весільний поїзд, для того, щоб «забрати наречену собі пару» [ПМА-29, ПМА-34, ПМА-37, ПМА-42]. І взагалі на свято весілля бажано було йти в парі — чоловік і дружина, хлопець і дівчина [ПМА-14]. Особливо це стосувалося рідні молодих. Іноді весільні «дари» наречені приймали лише від подружніх пар, присутніх на «свадьбі» [ПМА-3].

Отже, узагальнивши польові матеріали, зібрані на території Слобідської України, доходимо висновку, що прикмети і заборони посідали чільне місце в культурі українського народу, зокрема в місцевій весільній традиції. Незважаючи на те, що з плином часу деякі з них втратили свій архаїчний зміст і на сучасному етапі розвитку суспільства існують у трансформованому вигляді, старше покоління і досі переконане, що порушення магичних законів, перевірених багатовіковою практикою, суттєво впливає на майбутнє новоствореного подружжя. У статті представлено далеко не весь масив традиційних весільних прикмет і заборон. Подальші дослідження дозволять не лише розширити їх склад, але й з'ясувати ступінь і характер їх функціонування в другій половині ХХ ст. і донині.

¹ Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. : 42000 слів. / [уклад. : Василь Яременко, Оксана Сліпушко]. – К. : Видавництво «Аконіт», 1998. – Т. 3 : ОБЕ–РОБ. – С. 706. – (Серія «Нові словники»). – ISBN 966–7173–02–X.

² Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / [ред. кол. : Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, В. Я. Петрухин, С. М. Толстая (отв. ред.)] ; под общей ред. Н. И. Толстого. – М. : Междунар. отношения, 1999. – Т. 2 : Д–К (Крошки). – С. 269. – (Институт славяноведения РАН). – ISBN 5–7133–0982–7 (т. 2).

³ Токарев С. А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века / С. А. Токарев ; Академия Наук СССР, Музей истории религии и атеизма. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1957. – С. 150.

⁴ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.-чл. П. П. Чубинским. – Т. IV : Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны. – С.Пб. : Типография В. Киришаума, в д. Минисгер. Фин., на Дворц. площ., 1877. – С. 52–637.

⁵ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / под ред. В. В. Иванова. – Х. : Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета, 1898. – Т. I. – 1012 с.

Список скорочень

ПМА – польові матеріали авторки.

Луганська область

ПМА-1 – с. Шарівка, Білокуракінський р-н. Кваша Олександра Іванівна, 1925 р. н.

ПМА-2 – с. Бондарівка, Марківський р-н. Ріпка Наталія Михайлівна, 1955 р. н.

ПМА-3 – с. Бондарівка, Марківський р-н. Котілевська Тетяна Єгорівна, 1917 р. н.

ПМА-4 – с. Калмиківка, Міловський р-н. Хрипко Ніна Максимівна, 1940 р. н.

ПМА-5 – с. Калмиківка, Міловський р-н. Кононенко Ольга Олександрівна, 1923 р. н.

ПМА-6 – с. Литвинівка, Біловодський р-н. Мурашка Олександр Іванович, 1933 р. н.

ПМА-7 – с. Литвинівка, Біловодський р-н. Боева Ксенія Андріївна, 1928 р. н.

ПМА-8 – с. Чугинка, Станично-Луганський р-н. Пешкова Надія Костянтинівна, 1939 р. н.

⁶ Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – С. 219–323. – ISBN 5-7715-0729-6.

⁷ Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Н. І. Здоровега ; Академія Наук УРСР, Державний музей етнографії та художнього промислу. – К. : Наукова думка, 1974. – 154 с.

⁸ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні (історико-етнографічне дослідження) / В. К. Борисенко ; АН УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклора та етнографії ім. М. Т. Рильського ; відп. ред. М. М. Пазяк. – К., 1988. – 192 с. : іл. – ISBN 5-12-000155-6.

⁹ Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А. К. Байбурин ; АН СССР, Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая; отв. ред. К. В. Чистов. – Ленинград : Наука, 1983. – 191 с.

¹⁰ Топоров В. Н. О ритуале. Введение в проблематику // Исследования по этимологии и семантике. Т. 1 : Теория и некоторые частные ее приложения / В. Н. Топоров. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 484–538. – (Opera etymologica). – ISBN 5–94457–186–1.

¹¹ Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях / Н. Ф. Сумцов. – Х. : Зильберберга, Рыбная, 25. – 1885. – С. 53.

ПМА-9 – с. Чугинка, Станично-Луганський р-н. Українська Ліза Стефанівна, 1930 р. н.

ПМА-10 – с. Колядівка, Новоайдарський р-н. Голод Юхим Іванович, 1918 р. н.

ПМА-11 – с. Титарівка, Старобільський р-н. Юрченко Катерина Харитонівна, 1923 р. н.

ПМА-12 – смт Містки, Сватівський р-н. Бура Олександра Василівна, 1924 р. н.

ПМА-13 – с. Стара Краснянка, Кременський р-н. Деркачова Надія Афанасіївна, 1938 р. н.

Харківська область

ПМА-14 – с. Грушуваха, Барвінківський р-н. Рой Зінаїда Михайлівна, 1950 р. н.

ПМА-15 – с. Комарівка, Ізюмський р-н. Ярова Галина Микитівна, 1938 р. н.

ПМА-16 – с. Богуславка, Борівський р-н. Сало Меланія Макарівна, 1926 р. н.

ПМА-17 — с. Богуславка, Борівський р-н.
Стопка Зінаїда Петрівна, 1939 р. н.

ПМА-18 — с. Кіндрашівка, Куп'янський р-н.
Пашала Зоя Петрівна, 1945 р. н.

ПМА-19 — с. Тавільжанка, Дворічанський р-н. Артеменко Галина Петрівна, 1945 р. н.

ПМА-20 — с. Тавільжанка, Дворічанський р-н. Гейзік Катерина Ларіонівна, 1927 р. н.

ПМА-21 — с. Левківка, Зміївський р-н.
Доброскок Ганна Василівна, 1924 р. н.

ПМА-22 — с. Сінне, Богодухівський р-н.
Ольховська Наталія Павлівна, 1928 р. н.

ПМА-23 — с. Сінне, Богодухівський р-н.
Ярошенко Віра Назарівна, 1929 (28) р. н.

ПМА-24 — с. Циркуни, Харківський р-н.
Сорока Олександра Степанівна, 1952 р. н.

ПМА-25 — с. Циркуни, Харківський р-н.
Семененко Галина Семенівна, 1939 р. н.

ПМА-26 — с. Сніжків, Валківський р-н.
Бондаренко Олена Петрівна, 1947 р. н.

ПМА-27 — с. Дмитрівка, Первомайський р-н. Гаврилов Володимир Олексійович, 1937 р. н.

ПМА-28 — с. Дмитрівка, Первомайський р-н. Яценко Антоніна Захарівна, 1934 р. н.

ПМА-29 — с. Таранівка, Зміївський р-н.
Журавель Клавдія Василівна, 1925 р. н.

ПМА-30 — с. Юрченкове, Вовчанський р-н. Тесленко Світлана Олександрівна, 1965 р. н.

ПМА-31 — с. Гетьманівка, Шевченківський р-н. Рижова Ганна Петрівна, 1938 р. н.

ПМА-32 — с. Гетьманівка, Шевченківський р-н. Миргородська Галина Іллівна, 1936 р. н.

Сумська область

ПМА-33 — с. Могриця, Сумський р-н. Рахимзанова Марина Іванівна, 1962 р. н.

ПМА-34 — с. Могриця, Сумський р-н.
Дегтяренко Віра Миколаївна, 1951 р. н.

ПМА-35 — с. Вільшана, Недригайлівський р-н. Заїка Наталія Олександрівна, 1935 р. н.

ПМА-36 — с. Ворожба, Лебединський р-н.
Любець Полина Пилипівна, 1922 р. н.

ПМА-37 — с. Ворожба, Лебединський р-н.
Демченко Анна Яківна, 1930 р. н.

ПМА-38 — с. Миропілля, Краснопільський р-н.
Заболотна Наталя Андріївна, 1925 р. н.

ПМА-39 — с. Рибальське, Охтирський р-н.
Капуста Олександра Миколаївна, 1931 р. н.

ПМА-40 — с. Рибальське, Охтирський р-н.
Гречка Маруся Гаврилівна, 1926 р. н.

ПМА-41 — с. Річки, Білопільський р-н.
Турчина Марія Василівна, 1951 р. н.

ПМА-42 — с. Боромля, Тростянецький р-н.
Солоха Галина Іллівна, 1948 р. н.

ПМА-43 — с. Нижня Сироватка, Сумський р-н. Кондратенко Марія Миколаївна, 1937 р. н.

Донецька область

ПМА-44 — с. Хрестище, Слов'янський р-н.
Омельченко Лариса Іванівна, 1941 р. н.

ПМА-45 — с. Хрестище, Слов'янський р-н.
Щербакова Марія Фомівна, 1928 р. н.